

Evdalê Zeynikê, yuzbaşiyê îngilîz û kolera

Nexweşiyên perokî ne tenê pirsgrêkên serdema me ne, ji destpêka mirovahiye heya roja îro bi çendan nexweşî li ser rûye erdê peyda bûne û bi milyonan mirov ji ber van nexweşiyên mirine. Helbet Kurdistan jî di herikandina dîrokê de ji van nexweşiyên bêpar nemaye. Bêtir nexweşiya kolera (kurdên hêla Serhedê jê re dibêjin "qolerek" an jî "hêtereş") an jî ji çavqulke (veba) bi milyonan kurd kuştine. Alim û zanayên kurdan yê wê Îdrîsê Bitlîsî û Şêx Muhammedê Arwasi di serdemên xwe de li ser van nexweşiyên lêkolîn kirine û encamên van lêkolînan wek pirtûk jî çap kirine. (bawerim di alema îslamê de yê ku bi avayekî sistematîk li ser nexweşiya çavqulke (veba) sekiniye û tedbirên wek "karantîna" pêşniyar kiriye Îdrîsê Bitlîsî ye. (Risâletü'l-ibâ 'an mevâkı' i'l-vebâ. Sal: 1512)

Di destpêka salên 1860'î de li Anatoliya û Kurdistanê careke din kolera belav dibe, dewletên Ewropayê dema vê xeberê dibihîzin bi dehan bijîşk û hekimên xwe dişînin dewleta Osmanî, seva ku ew ji aliyê tendûristiyê ve alîkariya Osmanîyan bikin, lewma

di van salan de tu bijîşk û hekimên Osmanî jî termên wek "anatomî", "otopsî" û "karantîna" tiştê fehm nedikir. Lewma dewletên Ewropayê hewl didan ku hekim û bijîşkan Osmanîyan perwerde bikin û bi vî awayî bikaribin nexweşiyên perokî di erdnîgariya dewleta Osmanî de îzole bikin. Di van salan de, di bahara 1865'an de li çiyayê Sisê (Xozan-Edene) eşîra Kozanoglu (li gor belgeyên rûsî yê ku ji aliyê Celîlê Celîl ve hatine dîtin Kozanogluyan xwe wek 'eşîreke kurd' didan nasîn) li hemberî dewleta Osmanî careke din serî radike. Êdî erka dewleta Osmanî nexweşiya kolera yê bîr ve dike, peyamberan dişîne her çar terefê dewletê û ji bo sefera li ser Kozanogluyan leşkeran berhev dike. Mîrê Kelha

Topraqeleyê (gundê Elajgira Agiriyê) Surmeli Memed Paşa jî guh dide şandeya dewleta Osmanî û 400 şervanên bijare yê ji eşîrên derdorê berhev dike, her çiqas serokeşîr û dengbêjê paşê yê binav û deng Evdalê Zeynikê li hemberî vê mabesta paşê derdikevin jî, lê paşa tu kesî guhdar nake û Evdal jî bi xwe re dibe herêma şer, dema Surmeli Memed Paşa bi rê dîkeve, lawê wî yê mezin, Evdila Beg bavê xwe hişyar dike ku ev hevok ji aliyê Evdalê Zeynikê ve wek kilam gihîştine roja me:

*Evdila Begê bi sê denga kire gazî,
Go Surmeli Memed Paşa bavo,
Wê hal û hewalê me çawa be?
Li kêleka me ya rastê eskerê Romê ye
Li pêşya me eskerê Hecî Üsiv Paşayê Sîpîkî,
Sofî Paşayê Hesenî, Temoyê Cibirî ye,
Li xana Çerkeza, bi me ra hûre hûre,
gaze gaze,
Surmeli Memed Paşa digo Evdila Beg,
lawo, tu bajo
Ez bavê te me, kilê çevê Eşşan Xanimê me
Ez xudanê şanzde eşîrê me, lawo tu bajo!*

Welhasil Surmeli Memed Paşa guh nade lawê xwe Evdila Begê û jina xwe Eşşan Xanimê, dide pêşya şervanên eşîran û diçe herêma şer. Li wir şerê çetin diqewime, eşîra Kozanoglu li ber xwe dide, bi sedan leşkerên Osmanîyan tîn kuştin. Her wisa hozanê Kozanogluyan Dadaloglu li ser qehremaniya Kozanogluyan stranên dibêje. Di vî şerî de şervanên kurd jî li hemberî Kozanogluyan êrişên serkeftî pêk tînin. Dengbêjê Surmeli Memed Paşa Evdalê Zeynikê jî li ser qehremaniya kurdan stranên dibêje (lê nizanîm gelo ev her du dengbêj û hozanên efsanewî li wir rastî hev hatine yan na). Çend meh şûn de nexweşiya kolera yê di nav leşkerên Osmanî û şervanên kurd de belav dibe. Şervanên kurd peydey pey dimirin. Her wiha Surmeli Memed Paşa û Evdalê Zeynikê jî bi kolera yê dikevin.

Çend meh şûn de Evdalê Zeynikê baş dibe lê Surmeli Memed Paşa jî ber vê nexweşiyê li wir dimire. Li gor Ahmed Aras, Surmeli Memed Paşa jî aliyê marekî dem ve hatiye kuştin. (Bnr: Ahmed Aras, Evdalê Zeynikê: Şairê Kurda yê Efsanewî. Nûbihar, Stenbol, 2018, lê li gorî arşîva Osmanî ew jî ber kolera yê canê xwe jî dest daye. Lê bi çî şiklî, di kîjan dîrokê de û li ku wêfat kiriye ne diyar e B.O.A. BEO .1263/94692-H. 24.9.1316) Evdalê Zeynikê di dawiya rêwîtiyêke pir zor û zehmet de vedigere Serhedê. Piştî wêfata Surmeli Memed Paşa, pozîsyona begtiya kelha Topraqeleyê vala dimîne, hemû eşîrên devdorê û malbata Surmeli Memed Paşa di wê hêviyê de ne ku begtiyê bidin lawê paşê yê mezin Evdila Beg.

Lê dewleta Osmanî mîna wan nafîkire, fîrset ew fîrset e ji bo dewletê ku êdî jî aktorekî wek Surmeli Memed Beg xelas bûye. Dewlet çendekî şûn de, dewsa wî çerkezekî bi navê Omer Beg wek qaymeqam dişîne herêma. Ev yek pir li zora eşîrên kurd û malbata paşê diçe. Lê nexweşiya kolera yê xelkê derdorê qir kiribûn, taqet di tu kesî de tinebû ku li hemberî Romê serî rake. Evdalê Zeynikê jî di van salan de kor dibe, xizan dikeve û bi destê Temoyê lawê xwe digire û gund bi gund digere.

Di van salên kolera yê de pisporekî îngilîz Captain Frederick Gustavus Burnaby û xizmetkarê wî Radford di sala 1876'an de tîn Kurdistanê. Her çiqas pisporekî îngilîz îdia dike ku ew tenê ji bo gereke tûristîk çûye vê mintiqê, lê di vegotina wî de diyar e ku ew jî bo peyvîreke îstîxbaratî tevgeriaye (her dem jî me re digotin ku di her terefê împaratoriye de mesîhî dihatin kuştin). Yuzbaşî Burnaby di zivistanê 1876'an de li Stenbol Uskudarê li hespê xwe siyar dibe û gund bi gund, bajar bi bajar digere, di Serheda Kurdistanê re derbas dibe û heya Batûmê diçe. Burnaby vê rêvitiya xwe salek şûn de, dema vedigere Brîtanayê- wek 2 cild pirtûk jî çap dike (Captain Fred Burnaby, On Horseback Trough Asia Minor II, Gilbert and Rivington printers, London, 1877). Burnaby li nêzî Topraqeleyê, jî gundê Zêdxaneyê dema diçe gundê Molasilêmanê, di rê de rêberê wî yê ermen kelha Topraqeleyê nişanê wî dide û dibêje ku "çend meh berê li vir trajediyek qewimiye" yanî di sala 1876'an de. Paşê Burnaby jî deve rêberê ermen behsa tirajediyê dike. Li gor gotina Burnaby, çar sal berê (di 1872'an de) qaymeqamê Topraqeleyê kurdek bûye (yanî kurê Surmeli Memed Paşa Evdila Beg).

Kalê wî qralê Bazîdê bûye. Malbat bi riya zewacê xwediyê çendan xizmetên stenbolî yê di dewletê de bi bandor bûne. Lê bi dehan



Evdalê Zeynikê



Captain Fred Burnaby

gilî hatine kirin di der barê qaymeqam de û dewletê peywira qaymeqamtiyê ji wî standiye û daye yekî çerkez. Ev sedem bûye mijara gengeşî û aloziyê di navbera rêvebirê berê û yê nû. Evdila Beg her tim aniyê ziman dê ku rojekê ji çerkez heyfê vebike. Di van rojan de Surmeli Memed Paşa wêfat kiriye û di heman demê de daweta ermenekî hebûye. Ermen diçe ji Evdila Begê îznê dixwaze ji bo ku di dawetê de def û zirne bîn lêxistin. Dema def û zirne lê dixwe, jina Surmeli Memed Paşa Eşşan Xanim derdikeve pêşya lawê xwe Evdila Beg dibêje "ev çî bêdebbî ye li taxa filehan di şîna bavê te de tê kirin!" Evdila Beg feremûş dibe û çend xulamên xwe dişîne taxa filehan da ku dengê def û zirne û guleyan bidin sekinandin. Her wiha mirovên Evdila Begê diçin taxa filehan û dengê def û zirne didin sekinandin. Li ser vê yekê ermeniyê xwediyê dawetê diçe bal qaymeqamê çerkez û şikayeta Evdila Beg dike. Qaymeqam jî dibêje "here daweta xwe bidomîne bila vê carê dengê def û zirne bêtir xurt bibe ji cara din û li ber barêdê jî nekevin, heya ji destê we tê guleyan biteqîn, ka em dê bibînin qaymeqamê eslî kî ye?" Li ser van gotinên qaymeqamê çerkez, ermen vedigere malê û dawet careke din dest pê dike. Evdila Beg meseleyê fahm dike û birayên xwe hildide vê carê rasterast diçe koşka qaymeqamê çerkez û qaymeqam di odeya razanê de diqefilîne. Di navbera wan de şer dertê, di dawiya şer de Evdila Beg û tevî sê mirovên xwe tîn kuştin. Qaymeqamê çerkez jî bi xeterî birindar dibe. Burnaby dibêje li ser vê yekê kurdên hawirdorê jî çiyayan berhev dibin û dadikevin Topraqeleyê û sond dixwin ku heyfa Evdila Begê hildin. Çerkez jî li kelha Topraqeleyê dicivin û li hemberî eşîrên kurdan haziriya xwe dikin. Lê Burnaby dibêje, ew mirovê ku ji min re ev bûyer got, siyarekî dişîne bal waliyê Bazîdê da ku pêşya vî şerî bigire, walî jî leşker şandine Topraqeleyê da ku di navbera kurd û çerkezan de şer raweste. Wêk wisa nebûya kurd û çerkezan dê koka hev biqelandana.

Li gor Ahmed Aras, "çend rojan piştî mirina Surmeli Memed Paşa (1865) li taxa çerkezan def û zirne lêdixwe û şahiyek çêdibe." Evdila Beg bi dilekî saf diçe bal çerkez Omer Beg û heya her dû tevê hev qehweyê jî vedixwin û jineke çerkez diçe gazî çerkezan dike, çerkez di hundur de êrişê mewanên xwe Evdila Begê dikin û wî bi bêbextî dikujin. Her wiha dema mirov Burnaby û Aras berawird dike, nakokiyek derdikeve holê. Li gor Burnaby ev bûyer "çend meh berê" yanî di sala 1876'an de "li taxa filehan" qewimiye û Evdila Beg ne bi dilekî saf, bi mebesta şer avêtiye ser mala qaymeqamê çerkez. Yanî di navbera mirina Surmeli Memed Paşa û çêbûna şerê di navbera Evdila Beg û Qaymeqamê çerkez de 11 sal heye. Mixabin vê gavê li ber destên

me zêde "dukumanên nivîskî" tunene ku em li ser vê mijarê qerarekê bidin, lê wêk "soz û deng" ev bûyera dîrokî ji aliyê Evdalê Zeynikê ve wek kilam hatiye gotin û gihîştîye roja me :

(...)
*Kela Topraqelê bişewite wê li kefe
Qaza û qulinga li bintara kelê girtîye ref e*

*Kevirê dîwana Memed Paşa mermer e,
tev sedefe*

*Evdila Begê digo Eşşan dayê ev sê roj e
bavê min miriye*

*Li taxa çerkezan nizanîm ev çî zurne ye,
çî def e*

*Ez ê herim dîwana Çerkez Omer jê ra
bêjim ev ji te ra ne şerê f e*

(...)
Evdila Beg û Çerkez Omer li dîwanê rûniştî ne

*Evdila Beg dibê yeqîn Çerkez Omer vê
dewetê biterkine*

*Ji dîwanê derdikeve êrbeteke giran bi
çavê xwe dibîne*

*Bîst mêrê çerkeza li ser serê Teyar û
Dilo qema dihejine*

*Evdila Beg dibê, dême Çerkez Omer mi
li vira dixapîne*

*Evdila Beg vedigere, destê xwe li tûncika
Çerkez Omer dişîdine*

*Çerkez Omer davêje ber qema, serê wî
ji gerdê diqetîne*

(...)
*Kela Topraqelê bişewite li hember e
Evdila Begê ji dîwanê derket der e*

*Qema Huseynê Çerkez hinde gir e
Ewqas dirêj e ewqas ji bi ber e*

*Qeme tîj e mîna jehra mer e
Qemek avête Evdila Begê, pir xedar e*

(...)
*Heyla wayê heyla wayê
Wey felekê wey dinyayê*

Di wan rojên ku Evdalê Zeynikê dest pê kiribû êdî ev kilama digot, Burnaby jî li ser piştê hespê xwe ber bi Wanê ve diçû. Nêzî Topraqeleyê di berfê de asê mabû û ji ber bagerê xwe avêtibû gundekî kurdan. Mala ku lê bûbû mewan, mala axayê gund bû û keça axa ya bedew bala Burnaby kişandibû. Kî dizane, belkî ew çekîk ji wan "bedewan" bû ku Evdal li ser wan kilam digot. Welhasil, bavê "keçika bedew" xortên gund li hespan siyar dike û xort didin pêşya Burnaby; vî şiklî rê vedikin û Burnaby êdî bi aramî xwe digihîne Wanê. Burnaby çend rojan li Wanê dimîne û di vegeerê de di Patosê re derbas dibe û ber bi bakur, heya "gundê Zulfu Livanelî" (navê Artvinê di van salan de "Livane" bû û nişteciyên wê ji kurdan, ermen û gurciyan pêk dihat) diçe û piştî du rojan xwe digihîne lîmana Batûmê û bihara 1977'an bi keştiyê vedigere Stenbolê.